

1. Una atenta mirada a les desigualtats múltiples, a les seves interseccions i com es tracten a Europa

Mieke Verloo

Doctora en ciència política. Professora de la Universitat de Radboud (Països Baixos).

Directora científica del projecte QUING, del 6è Programa marc de la Unió Europea al IWM, Institute for Human Sciences de Viena.

El concepte d'interseccionalitat s'utilitza cada vegada més en els estudis de gènere, en la sociologia i en les ciències econòmiques. En canvi, les polítiques i la pràctica política gairebé no han recorregut a la interseccionalitat quan han volgut abordar les desigualtats múltiples. En aquest text analitzarem una pràctica específica en l'àmbit comunitari: el *Llibre verd sobre igualtat i no-discriminació a la Unió Europea ampliada* (2004).

Durant les tres últimes dècades s'ha creat una gran quantitat de legislació a escala europea que tracta el tema de la desigualtat entre dones i homes. Durant l'última dècada, aquesta atenció envers la desigualtat s'ha ampliat per incloure-hi la discriminació en una amplitud de camps. El Tractat d'Amsterdam (1997) amplia les mesures antidiscriminació en l'article 13, que estableix que «sense perjudici de la resta de disposicions d'aquest tractat i dins dels límits de les competències que atribueix a la Comunitat, el Consell, per unanimitat, a proposta de la Comissió i prèvia consulta al Parlament Europeu, podrà adoptar accions adequades per lluitar contra la discriminació per motius de sexe, d'origen racial o ètnic, religió o creences, discapacitat, edat o orientació sexual». Amb la Carta dels Drets Fonamentals (2000), la Unió Europea ha continuat avançant amb l'article 21, que parla de la discriminació basada en sexe, raça, color, orígens ètnics o socials, característiques genètiques, llengua, religió o conviccions, opinions polítiques o de qualsevol altre tipus, pertinença a una minoria nacional, patrimoni, naixement, discapacitat, edat o orientació sexual. Aquestes iniciatives es consoliden en la Constitució. La Unió Europea veu aquestes iniciatives recents per combatre la discriminació i promoure la igualtat de tractament, en sentit ampli, com a grans èxits (*Llibre verd*, 2004).

Aquest article presenta una reflexió crítica sobre aquesta nova demanda per abordar el tema de les desigualtats múltiples. Com es justifica aquesta demanda? Quins conceptes s'utilitzen? Com és la relació entre les diferents desigualtats, tal com es conceptualitzen actualment? També ho veiem des d'una perspectiva d'igualtat de gènere. Hi ha grans incògnites teòriques associades a aquestes qüestions, perquè en aquest moment la «relació entre la transversalització de gènere i altres desigualtats complexes» és uns dels grans temes de l'anàlisi de la transversalització de gènere (Walby, 2004). Com que aquests dubtes no s'elaboren habitualment en textos polítics, aquest article intenta con-

tribuir teòricament a la conceptualització de la relació general entre diverses desigualtats, veient com es reflecteixen en el concepte de interseccionalitat. La part final de l'article presenta algunes idees constructives per tractar d'una manera més comprensiva les desigualtats múltiples.

Desigualtats múltiples: una mirada atenta a les interseccions

El concepte d'interseccionalitat va ser introduït per Crenshaw com a manera d'escapar de les polítiques identitàries, per «denotar les diverses maneres en què la raça i el gènere interactuen per donar forma a les dimensions múltiples que formen les experiències laborals de les dones negres» (Crenshaw, 1989, p. 139). Distingeix entre interseccionalitat estructural i política (Crenshaw, 1994).

Allò que ella anomena interseccionalitat estructural fa referència al fet que les desigualtats i les seves interseccions són rellevants en les experiències de les persones d'una societat. La interseccionalitat estructural conceptualitza com una dona negra no aconsegueix feina perquè és negra, ja que una «treballadora normal» és una dona blanca, i no pot aconseguir una altra feina perquè els llocs de treball adequats per a les persones negres en aquest context són predominantment masculins. Explica que l'heteronormativitat és part de la desigualtat de gènere i, d'aquesta manera, la situació de les lesbianes és molt diferent de la situació de les dones heterosexuals. Les qüestions crucials per a l'anàlisi de les interseccionalitats estructurals són: Com i quan el racisme amplifica el sexisme? Com i quan l'explotació de classe reforça l'homofòbia? Com i quan l'homofòbia amplifica el racisme?

Crenshaw es refereix a la interseccionalitat política per mostrar com les desigualtats i les seves interseccions són rellevants per a les estratègies polítiques. Aquí, les diferències polítiques són les més rellevants, ja que les estratègies en un eix de la desigualtat no són neutrals respecte a altres eixos. Utilitza l'exemple de la no-disponibilitat d'estadístiques, separades per districtes, sobre les intervencions de la policia en casos de violència domèstica a Los Angeles, la qual cosa, tenint en compte la segregació racial d'aquesta ciutat, podria oferir-li la informació que necessitava sobre els arrests dividida per grups racials. Va descobrir que aquesta informació estava bloquejada (per activistes que treballaven a la Secció de Violència Domèstica, al Departament de Policia i fora d'aquest) per por que aquesta informació pogués ser utilitzada per reforçar els estereotips que afirmen que determinats grups racials són patològicament violents. Defensa que aquestes preocupacions, encara que són fundades, van potencialment en contra dels interessos de les dones de color, ja que no els ajuda a trencar el silenci que hi ha dins de les seves respectives comunitats i, per tant, entorpeixen una mobilització major contra la violència domèstica en aquestes comunitats. Les preguntes clau per a l'anàlisi de la interseccio-

nalitat política serien: Com i quan el feminisme margina les minories ètniques o les dones amb discapacitat? Com i quan les polítiques d'igualtat de gènere o sobre el racisme estan marginant les dones? Com i quan les polítiques d'igualtat estan marginant les lesbianes?

Aquests conceptes sobre la interseccionalitat són desenvolupats per Crenshaw i altres autors i autores, i es refereixen, principalment, a la intersecció de raça i gènere i, en menys grau, a la classe social. Si bé el terme s'utilitza àmpliament i la interseccionalitat es considera un paradigma útil per analitzar les experiències individuals, no queda clar si serveix com a model per entendre les estructures (Beisel i Kay, 2005). Hi ha algunes referències a la interseccionalitat dins del feminisme i a les polítiques d'igualtat de gènere, i alguna mesura també en els moviments i les polítiques contra el racisme. El terme s'ha utilitzat poc en connexió amb altres desigualtats. En conjunt, s'ha prestat poca atenció a les interseccionalitats estructurals i polítiques en la formulació de polítiques. En l'àmbit de l'ONU hi ha alguns exemples del seu ús, de nou, principalment sobre la intersecció de raça i gènere. El mes de març del 2004, el Comitè per l'Eliminació de la Discriminació Racial va adoptar una recomanació general sobre dimensions relatives al gènere en la discriminació racial (CRD/56/Misc21/Rev.3). Així mateix, la Comissió sobre l'Estatut de les Dones va organitzar un acte sobre el gènere i totes les formes de discriminació, en particular el racisme, la discriminació racial, la xenofòbia i la intolerància associada, en la seva quaranta-unena sessió, celebrada el 2001. Això no obstant, aquest reconeixement de la interseccionalitat és una carència greu en els àmbits nacionals (Patel, 2001, assenyalava el Regne Unit com a mal exemple). La Unió Europea, com que és una de les institucions líders en polítiques d'igualtat de gènere, ofereix un cas d'anàlisi interessant, amb la publicació d'una nova proposta el 2005 per abordar les desigualtats múltiples. Aquest text s'analitzarà en l'apartat següent.

Demandes per tractar la qüestió de les desigualtats múltiples: el Llibre verd

El 2004 la Comissió Europea publicà el *Llibre verd sobre igualtat i no-discriminació a la Unió Europea ampliada*. Suposa un gran progrés des de la introducció dels nous poders a escala europea a l'hora de combatre la discriminació, explorant temes i reptes emergents i intentant identificar les opcions i possibles prioritats per al desenvolupament futur de les polítiques en aquestes matèries. Com es pot esperar, el Llibre verd és bastant positiu pel que fa a la demanda d'abordar les desigualtats múltiples. L'informe afirma que «aquest enfocament intenta aconseguir el màxim d'esforços conjunts per combatre la discriminació i beneficiar-se de les transferències d'experiències i bones pràctiques de diversos camps. Ofereix una base més efectiva per fer front a situacions de discriminació múltiple» (p. 3). Reconeixent els reptes específics a què fan front els diferents grups,

aquest enfocament integrat es basa en la premissa que la igualtat de tracte i el respecte a la diversitat són avantatjosos per a la societat en el seu conjunt (p. 10).

Sembla que hi ha dos arguments que s'utilitzen per a aquest enfocament integral. El primer argument és pràctic: afirma que seria més efectiu enfrontar-se a les desigualtats múltiples d'una manera global. L'altre argument és normatiu: estipula que seria millor per a la societat basar-se en la igualtat de tracte i la diversitat. El concepte que s'utilitza és la discriminació múltiple, suggerint que els individus poden experimentar discriminacions en més d'un camp alhora. En contrast amb l'ONU, el Llibre verd no es refereix al concepte de interseccionalitat, i així aquesta multiplicitat es mostra com si les desigualtats se sumessin a les vides dels individus. La discriminació múltiple és un concepte sumatori que no té en compte que, per exemple, les dones poden ser discriminades d'una manera específica quan són lesbianes, negres o cegues. El Llibre verd no presenta un altre tipus d'anàlisi teòrica de les interrelacions de les desigualtats ni ofereix dades empíriques. Conseqüentment, no hi apareix com a argument que es necessiti un enfocament integrat o comprensiu a causa de l'alt nivell d'interconnectivitat de les desigualtats que es mostren com a problema. Així, encara que implícitament l'argument pràctic sobre l'efectivitat suggereix que hi ha algun grau d'interconnexió, aquesta efectivitat no rep major atenció.

Demandes per fer front a les desigualtats múltiples: una visió crítica

Durant el procés de consulta que es va organitzar el 2004, el Llibre verd va rebre moltes reaccions positives, però també va rebre crítiques. El Lobby Europeu de Dones el critica perquè falla a l'hora d'ocupar-se de dos grans problemes. Un és que «les diferents agendes d'igualtat tenen les seves pròpies dinàmiques d'inclusió, d'exclusió i de marginació, i conseqüentment necessiten una anàlisi específica i accions per ubicar les millors estratègies» (Lobby Europeu de Dones, 2004). El text del Llibre verd, quan diu que l'antidiscriminació afecta «diferents camps», fa una interpretació estàtica de com funcionen els eixos de la discriminació. L'altre problema que s'ignora és de tipus pràctic, relacionat amb la distribució dels recursos. El Lobby Europeu de Dones assenyala que adoptar una estratègia antidiscriminatòria genèrica no suposarà que es multipliquin els recursos que serien necessaris, i que en la pràctica ja està portant a una redistribució dels recursos, de manera que està beneficiant més algunes desigualtats i suposant desavantatges per a d'altres. En paraules del Lobby Europeu de Dones, «existeix poca evidència que aquest enfocament comporti major coherència, sinó que suposa que hi haurà menys diners i recursos, i suposarà menys mecanismes precisos i adequats per tractar temes complexos com ara els drets humans, l'antidiscriminació i la igualtat entre dones i homes».

La resposta del Lobby Europeu de Dones ens mou a fer atenció als perills d'una comprensió massa simple sobre la construcció i la reproducció de les desigualtats. La seva reacció no es refereix a la interseccionalitat com un concepte que falta, sinó que argumenta que el gènere és una desigualtat especial. La seva resposta adverteix que una manca d'atenció per les dinàmiques socials, culturals i polítiques de les desigualtats pot portar-nos fàcilment a lluites de poder i desigualtat en el si de les polítiques antidiscriminatòries (i implica implícitament que el gènere pot sortir perdent en aquestes dinàmiques). Aquest argument va en contra de la demanda expressada pel Llibre verd de tractar de manera més efectiva les desigualtats.

Per poder assolir una valoració més fonamentada del Llibre verd, sembla adequat observar millor els pressupòsits del text. Com es presenten en el Llibre verd els problemes de les desigualtats? Quines són les seves causes aparents i quines solucions es proposen a aquests problemes? En absència del concepte de interseccionalitat, quin és el marc de les desigualtats múltiples com a problema polític?

Exigències per fer front a les desigualtats múltiples: un primer abordatge als pressupostos subjacents del Llibre verd

Com tots els textos polítics, el Llibre verd es basa en suposicions, explícites i implícites, la definició dels problemes, la responsabilitat i què s'ha de fer i com. En aquesta secció analitzaré aquestes suposicions. Les primeres idees prèvies que destaquen en aquesta secció poden semblar òbvies, però són crucials per a l'anàlisi que la segueix. Aquestes suposicions són sobre el caràcter del problema tractat. Suggereixen que el problema més gran que causa la desigualtat és la discriminació, que la solució més gran per a aquest problema és la igualtat de tracte per prevenir la discriminació, encara que es necessiti, fins a cert punt, l'acció positiva.

En connexió amb els problemes exposats, la Unió Europea es presenta a si mateixa com una organització que aprèn, demanant «beneficiar-se de la transferència d'experiència i bones pràctiques en diversos camps» (Llibre verd de la UE, 2004, p. 10). Aquestes experiències estan connectades principalment amb el gènere, com queda clar quan el text demana que es «construeixi sobre la considerable experiència de la UE relacionada amb la discriminació sexual» (p. 3), fins i tot esmentant específicament que «s'estan fent esforços per transversalitzar la dimensió de gènere a totes les iniciatives de la Unió» (p. 9). Això no obstant, com mostra la meua anàlisi, el Llibre verd no sembla que s'escriuís amb el coneixement del desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere a la UE i sobre la motivació, la teoria i la ideologia subjacents a aquestes polítiques.

Si ens fixem més en el diagnòstic de la discriminació com a problema principal que causa la desigualtat, també sembla clar que el concepte de discriminació que s'utilitza és bastant limitat. El Llibre verd conté moltes idees preconcebudes sobre on es localitza el problema de la desigualtat. Tal com es presenta, el problema es localitza en l'àmbit de la interacció i del comportament de la ciutadania i no en l'àmbit de les estructures o institucions socials. Així doncs, es troba clarament a la societat i no en els àmbits de responsabilitat dels Estats membres o les institucions de la UE i només a l'esfera pública, mentre que no sembla que hi hagi cap problema a l'esfera privada. És més, es representa com un problema de categories fixes de persones. Totes les categories que s'esmenten, com ara el sexe, l'origen racial o ètnic, l'edat, la religió o les creences, les discapacitats i l'orientació sexual es tracten com a categories indiscutibles.

Apareixen clarament tres punts que cal destacar. El primer és que el Llibre verd presenta el problema com si part de la seva ciutadania hagués de ser protegida o sancionada per discriminar altres ciutadans o ciutadanes de l'esfera pública. La Unió Europea o els seus Estats membres no sembla que estiguin connectats amb el problema, ja que no se'ls esmenta com a responsables o protagonistes de reproduir la desigualtat. La Unió Europea i els seus Estats membres es presenten com si només tinguessin un paper clau en la solució, amb la reducció o prevenció de la discriminació. Això suposa que s'ignora la interseccionalitat política. En segon lloc, sobre aquesta categoria que no es tracta, la Unió Europea no es distancia de les conceptualitzacions dominants que s'associen a aquestes categories de ciutadania. La qüestió què compta com a raça/ètnia o religió no apareix. En tercer lloc, aquesta reproducció automàtica de les concepcions dominants de les categories impedeix fer atenció a les interseccionalitats estructurals.

Com mostren les seccions següents, gràcies a aquestes suposicions sembla clar que la Unió Europea no ha après del treball teòric i polític sobre la desigualtat. Les lliçons sobre la lluita i el desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere, que inclouen l'atenció a la interseccionalitat política, no s'han tingut en compte en el Llibre verd.

Hem oblidat les lliçons apreses de les polítiques d'igualtat de gènere? L'antidiscriminació no és suficient

Durant molt de temps s'ha reconegut àmpliament en la Unió Europea que la igualtat de tracte és una mesura necessària, però no suficient per produir la igualtat de gènere. El compromís formal per a la igualtat salarial del Tractat de Roma de 1975 es va operacionalitzar en forma de directives de tracte igual des dels anys setanta. Per assolir la igualtat de gènere de facto s'ha impulsat també l'acció positiva per reparar alguns dels obstacles o desavantatges a què s'enfronten les dones en molts dels camins de la vida. Des de 1984, les recomanacions del Consell, els programes d'acció i les estratègies marc

sobre la igualtat de gènere han fet més fàcils, i fins a cert punt han finançat, les activitats destinades a les dones. S'ha posat un èmfasi especial a incrementar la participació de les dones en el mercat laboral i a facilitar la conciliació de la vida laboral amb la vida familiar. En el Tractat d'Amsterdam de 1997, la transversalització de gènere, l'última estratègia que es va desenvolupar, va fer que la igualtat de gènere fos un principi fonamental a les polítiques de la Unió Europea. La transversalització implica «no posar restriccions als esforços que es portin a terme per promoure la igualtat i per implantar mesures específiques per ajudar les dones, alhora que mobilitzar específicament totes les mesures i polítiques generals amb l'objectiu d'aconseguir la igualtat tenint en compte activament i obertament en l'etapa de planificació el possible efecte a les respectives situacions d'homes i dones» (Comissió Europea, 2000, p. 5). La transversalització de gènere es percep com un element complementari del tracte igual (de la igualtat de tracte) i l'acció positiva, ja que és una estratègia destinada a transformar els processos d'elaboració de les polítiques i, a través seu, la societat, perquè així es produeixi un progrés real cap a la igualtat de gènere.

En contrast amb les suposicions subjacents en el Llibre verd, avui dia les polítiques d'igualtat de gènere de la Unió Europea no es limiten a les interaccions entre les persones en l'àmbit públic. Inclouen una atenció a les estructures i institucions socials, els Estats membres, les institucions de la Unió Europea i l'àmbit privat. Per tant, el Llibre verd no manté l'expectativa creada de basar-se en les experiències relacionades amb la discriminació per raó de sexe, i fa que aquest text sigui menys valuós del que es podria esperar.

Hem oblidat les lliçons apreses dels estudis de gènere? Els múltiples objectius de la igualtat de gènere

No només es podrien haver après lliçons de les polítiques de la Unió Europea, sinó que també hi ha percepcions importants que es poden agafar dels estudis de gènere a Europa. Judith Squires (1999) ha destacat tres estratègies feministes d'igualtat de gènere molt diferents. En resum, fa referència a l'estratègia de la inclusió com un enfocament amb la finalitat d'incloure les dones en un context polític (en una societat), ja que ara com ara n'estan excloses. Això es podria emmarcar dins de les polítiques antidiscriminatòries, ja que amb aquesta estratègia es vol aconseguir imparcialitat. Quan se segueix l'estratègia d'inversió, segons aquesta tipologia, es vol reconfigurar la política i la societat perquè siguin més obertes a les especificitats de gènere. Una estratègia així busca el reconeixement de les diferències de gènere. Fins a un cert punt aquestes polítiques basades en la diferència es podrien emmarcar dins de la transversalització de gènere. El mateix passa amb l'estratègia de desplaçament que va sorgir amb l'anàlisi postmoderna (igual que l'anàlisi interseccional) i té com a objectiu la desconstrucció, la desestabi-

lització i el desplaçament de les oposicions existents en conceptes com ara la igualtat i la diferència, la inclusió i la inversió. Aquesta estratègia de desplaçament busca des-construir els règims que formen el gènere del subjecte. Les tres estratègies d'aquesta tipologia es diferencien en els problemes subjacents a les seves definicions. Les representacions implícites dels problemes d'aquestes tres estratègies són, respectivament, l'exclusió de la dona, la norma masculina i el món basat en el gènere.

La rellevant distinció que fa Squires per tractar el tema de les desigualtats múltiples mitjançant una política antidiscriminatòria inclou tres aspectes principals. En primer lloc, mostra com una estratègia així serveix bàsicament per situar la ciutadania, en lloc de ser una estratègia transformativa. La comparació amb les polítiques d'igualtat de gènere demostra que hi ha altres opcions més ambicioses, com ara les accions positives o específiques i la transversalització. En segon lloc, assenyala que no hi ha una única estratègia d'igualtat de gènere i consegüentment això provoca que els conflictes sobre l'estratègia correcta siguin profundament polítics. Així mateix, aquestes diferències polítiques i conflictes es poden esperar també en altres desigualtats. I en tercer lloc, destaca que algunes posicions van estretament lligades a perspectives polítiques específiques (i, de nou, això no serà diferent en un altre tipus de desigualtats). Queda clar que dins de l'estratègia d'inclusió podem trobar, per exemple, una ideologia liberal.

Una transversalització de la diversitat?

La meua anàlisi crítica sobre el desenvolupament de les polítiques d'igualtat de gènere de la Unió Europea, sumada a una crítica dels límits de les polítiques antidiscriminatòries, sembla que requereix alguna cosa com ara la transversalització de la diversitat. La transversalització com a estratègia, com que presta atenció als processos d'elaboració de les polítiques, podria abordar la interseccionalitat política. Què significaria això? Lamp adapta la definició del Consell d'Europa sobre la transversalització de gènere (Consell d'Europa, 1998, p. 15) per dir que «la transversalització de la diversitat és la (re)organització, la millora, el desenvolupament i l'avaluació dels processos de les polítiques, perquè s'incorpori una perspectiva de diversitat a totes les polítiques a tots els àmbits i a totes les etapes, pels actors que solen participar en l'elaboració de les polítiques» (Lamp 2003). Adaptar l'estratègia de la transversalització de gènere perquè abrasi les desigualtats múltiples significaria tractar les múltiples ubicacions, interseccions i mecanismes de les desigualtats múltiples; tractar les desigualtats a escala de les estructures i institucions (a les esferes pública i privada i a les organitzacions estatals i les organitzades en forma d'estat), i també tractar el sexisme, el racisme, l'explotació de classe, l'homofòbia, la discriminació per raó d'edat, etc., en els processos d'elaboració de les polítiques i en les pròpies polítiques.

La necessitat d'una transversalització de la diversitat ja existia abans del Llibre verd (Squires, 2003), però aquesta necessitat s'ha posat encara més en relleu amb la ronda de consultes sobre el Llibre verd. Actors destacats com ara la Xarxa Europa Contra el Racisme (ENAR), la Irish Equality Authority (Autoritat de la Igualtat a Irlanda) i la Plataforma Europea d'ONG també han adoptat aquest concepte recentment. Sense esmentar el concepte de interseccionalitat, l'ENAR segueix una anàlisi interseccional per dir que «si la transversalització es percep com a l'estratègia normativa més desitjable per aconseguir la igualtat, no té sentit limitar-se a un únic tipus de discriminació, tenint en compte, per exemple, la diversitat entre dones i homes o entre els membres masculins i femenins de les minories ètniques» (Shaw, 2004, p. 37).

En contraposició a aquestes opinions, el Llibre verd no és transformatiu, estàtic, individualista ni simplista. Hi ha una necessitat urgent d'incloure més capítols al llibre que parlin de les lliçons de les polítiques d'igualtat de gènere i dels resultats de la consulta.

Demandes per abordar les desigualtats múltiples: observem de nou les suposicions subjacents al Llibre verd de la Unió Europea

Hi ha un altre problema sobre el qual vull parlar a la segona part del meu article. Està relacionat amb un altre grup de suposicions que es poden trobar en el Llibre verd: Quines són aquestes suposicions?

El més destacable és que no distingeix entre les diverses desigualtats. La regla sembla que és: «Desigualtat = Desigualtat», cosa que significa que la desigualtat de gènere es conceptualitza com a equivalent de la desigualtat basada en la raça; o la desigualtat basada en l'edat, com a equivalent de la desigualtat basada en la religió o en l'orientació sexual. Aquesta equivalència és total i inqüestionable, i els mecanismes de constitució o de (re)producció de les diverses desigualtats es tracten de manera similar, de vegades, fins i tot, idèntica. El problema de les desigualtats múltiples s'aborda de maneres que suggereixen que els mecanismes que produeixen les diverses desigualtats són els mateixos, que les estructures i els processos subjacents són similars, i que l'objectiu que cal aconseguir en ocupar-se d'aquestes desigualtats és el mateix i queda clar per a tothom.

Qüestionar les similituds que se suposen

En la segona part del meu article m'agradaria qüestionar aquesta suposada similitud amb algunes comparacions entre grups de desigualtats. Les comparacions que faré

seran necessàriament exploratòries, ja que amb elles es pretén demostrar únicament com podríem treballar si analitzéssim les similituds i les diferències entre les desigualtats múltiples. Òbviament, aquesta comparació hauria de ser específica pel que fa al temps i al lloc, per la qual cosa l'atenció aquí se centra en la Unió Europea i els seus antics Estats membres de l'última dècada.

Totes les desigualtats que s'esmenten en el Llibre verd es poden enllaçar amb categories o grups socials, amb les distincions entre les persones fetes per elles mateixes o altres persones en interaccions i institucions. La comparació se centrarà en quatre categories socials fortament lligades a les desigualtats: el gènere, la raça o l'ètnia, l'orientació sexual i la classe. Les tres primeres s'han escollit d'entre les categories prominents a les polítiques antidiscriminatòries europees fins ara. El gènere, la raça i l'ètnia són categories que comparativament han tingut polítiques d'igualtat ben desenvolupades a la Unió Europea. L'orientació sexual hi està afegida com a categoria específica de les polítiques europees, i la classe social, com a l'exemple més prominent d'una categoria social estretament lligada a les desigualtats i que encara no s'ha inclòs a l'agenda europea d'igualtat.

La primera comparació que aquí es presenta inclou cinc dimensions: la varietat de posicions en cada categoria; la interpretació comuna de l'origen de la categoria social, on sembla que s'ubiquen les desigualtats que estan connectades a cada categoria; els mecanismes que sembla que les produeixen, i la norma contra la qual sembla que es compara la categoria social. El quadre següent mostra la meua interpretació sobre com aquestes quatre categories socials es presenten comunament enllaçades amb les desigualtats als debats públics i les estratègies dels moviments i les organitzacions socials dedicades a la supressió d'aquestes desigualtats. Sóc plenament conscient que hi ha una àmplia varietat de posicions polítiques i teòriques sobre tots aquests punts, però per poder destacar la raó per la qual no es poden tractar algunes categories socials com a lligades amb les desigualtats equivalents, he fet un esquema general de les posicions més comunes. El quadre 1 resumeix aquesta primera comparació:

El quadre mostra diferències en les dues primeres dimensions, amb la varietat de posicions que normalment es produeixen a la categoria social i a l'origen percebut de la categoria. El gènere és la categoria més limitada de les quatre presentades: se sol veure generalment amb dues posicions que es perceben com a originades en la naturalesa i la biologia. Aquesta percepció de l'origen biològic és discutible, i el gènere es veu sovint com una construcció social que conté un grup d'interpretacions, normes, símbols, comportaments, institucions i identitats. Només la teoria de gènere postmoderna inclou la biologia en aquesta construcció social, i aquesta interpretació no acostuma a formar part de les polítiques d'igualtat de gènere ni està integrada a les demandes de les organitzacions feministes. La classe, encara que és igualment dicotòmica (entre la classe treballadora i les persones propietàries de la producció), és un tipus de categoria molt di-

QUADRE 1. Comparació de quatre categories socials que es vinculen amb les desigualtats

Representació de les categories socials quant a:	Gènere	Raça o ètnia	Orientació sexual	Classe
Varietat de posicions	Dicotomia	Multiplicitat	Tres, quatre o més	Dicotomia
Origen de la categoria social	Enfrontament: naturalesa/educació	Enfrontament: naturalesa/cultura	Naturalesa [construïda]	Construcció social i econòmica
Ubicació de la desigualtat	Organització del treball, la intimitat i la ciutadania	Organització de la ciutadania el treball [intimitat]	Principalment en l'organització de la intimitat i la ciutadania	Organització del treball
Mecanismes (re)productors de la desigualtat	(Recursos) materials (Normes) discursives Violència (sexista)	(Normes) discursives (Recursos) materials Violència (racista)	(Normes) discursives [material, violència]	(Recursos) materials
Norma	Home [blanc] [heterosexual] [de classe mitjana]	Blanc [home] [heterosexual] [de classe mitjana]	Heterosexual [home] [blanc] [de classe mitjana]	De classe mitjana [home] [blanc] [heterosexual]

ferent, ja que combina aquesta dicotomia amb una forta representació del seu origen en l'educació, com a resultat dels patrons històrics d'educació, de propietat i d'explotació. Comparant les categories de gènere amb les posicions de classe, les identitats socials basades en el gènere estan fixades principalment en dues posicions, mentre que les identitats de classe es representen com a posicions que es poden superar o perdre.

En contraposició al gènere i a la classe, l'orientació sexual compta amb una varietat de posicions més àmplia (encara que també limitada). És força comú veure una presentació de tres posicions (com per exemple en l'idioma flamenc, en què la paraula holebi inclou homosexuals, lesbianes i bisexuals). És força comú també que es parli de quatre o cinc posicions, com a les organitzacions nord-americanes de LGBT (lesbianes, bisexuals, gais i transsexuals). Si ens fixem en la raça o l'ètnia, l'espectre és fins i tot més

ampli, i allò que es pot considerar raça o ètnia està molt més basat en contextos i és més discutible que el gènere, l'orientació sexual o la classe. La paraula raça sol estar més lligada amb la naturalesa, la biologia, amb el fet d'haver nascut dins d'una certa categoria, mentre que ètnia es relaciona més amb l'educació, la cultura i les arrels geogràfiques, però ambdós termes se superposen. Es poden observar diferències en la dimensió d'essencialisme versus constructivisme, on la classe és reconeguda àmpliament com a social, mentre que a la raça o a l'ètnia se les relaciona amb un origen natural i objectivament físic.

Apareixen més diferències quan comparem allò que s'articula comunament com les localitzacions més importants de les desigualtats lligades a aquestes categories socials. El problema de la desigualtat per l'orientació sexual se sol representar principalment com un problema localitzat en l'àmbit de la intimitat i la ciutadania. En contraposició, la desigualtat de gènere se sol percebre enllaçada, almenys, amb tres terrenys sociopolítics. El gènere, encara que es vincula principalment amb la divisió del treball en molts textos polítics, també es percep fortament lligat a l'organització de la ciutadania i a l'organització de la intimitat. Les relacions socials, sexuals i de parentesc es vinculen a la raça o a l'ètnia, com la classe, però contràriament a allò que passa amb el gènere i l'orientació sexual, no es percep una ubicació predominant o, fins i tot en part, en l'esfera de les relacions personals i la intimitat; no es percep com un «problema privat» en aquest sentit, es reconeix àmpliament el seu caràcter de problema públic. Comparats amb el gènere i l'orientació sexual, aquests dos eixos de desigualtat es representen més fortament ubicats a l'esfera pública, tant en la ciutadania com en l'ocupació. L'origen de la classe es percep en l'organització de l'ocupació, mentre que l'origen de la raça i l'ètnia es localitza en com s'organitza la ciutadania (qui pertany al nostre grup i qui no hi pertany).

En la mateixa línia, apareixen diferències quan analitzem com varien les interpretacions en la comprensió de la connexió entre les desigualtats i les categories socials i com es (re)produeixen. Mentre que les desigualtats de gènere i raça/ètnia generen la necessitat d'abordar tant els mecanismes materials com els discursius, la desigualtat de classe es representa predominantment com un problema de la distribució de recursos (inclosos els recursos educatius), i la desigualtat per l'orientació sexual es representa principalment com un problema discursiu, una manca de reconeixement i un problema d'estereotipatge.

Les quatre categories socials tenen en comú que es confronten amb el mateix ciutadà tipus, dins de la normalitat dominant i privilegiada, amb lleugeres diferències en l'èmfasi: per a les categories de gènere, el ciutadà tipus problemàtic és, en primer lloc, de gènere masculí, i després blanc, heterosexual i de classe mitjana. Per a les categories de l'orientació sexual, el ciutadà tipus és predominantment heterosexual i després també home, blanc i de classe mitjana. Si ens fixem en les categories de classe, el ciutadà tipus

contra el qual es mesura aquesta desigualtat és del mateix tipus que el de l'orientació sexual i de gènere; de nou hi ha canvis en l'èmfasi: el ciutadà tipus de la categoria classe és predominantment de classe mitjana i després també de gènere masculí, blanc i heterosexual. Per a les categories de la raça i l'ètnia, el ciutadà problemàtic tipus és, en primer lloc, blanc i després home, heterosexual i de classe mitjana.

La meua visió i interpretació del vincle de les categories socials amb les desigualtats és necessàriament simplista. Pretén suscitar preguntes com ara fins a quin punt les diferències aquí exposades són resultat de la meua descripció simple de les representacions més comunes, fins a quin punt són resultat de representacions simples del vincle entre les categories socials i les desigualtats, o fins a quin punt hi ha diferències reals subjacents. Pretén suscitar preguntes i debats sobre què significa per al moviment social i les estratègies polítiques el marc de les categories socials, i sobre la percepció del seu vincle amb les desigualtats.

El segon quadre presenta una comparació de quatre dimensions més que mostren diferències a les activitats polítiques i de les polítiques en relació amb les categories socials que hem analitzat aquí. Aquest quadre se centra a veure com es representen les categories socials com a divisions polítiques, si estan institucionalitzades, i quins són els objectius, les demandes i les estratègies predominants per ocupar-se de les desigualtats que hi estan vinculades.

En primer lloc, les categories socials escollides es presenten com a divisions polítiques. L'origen d'aquest element es pot trobar en els moviments socials que han situat les desigualtats vinculades a aquestes categories a l'agenda política. Per a la categoria de classe, aquest element s'ha desplaçat des del seu origen als moviments dels treballadors fins a ser un tema central per als partits polítics. En aquest sentit, la classe és una divisió que ha trobat el seu lloc al centre de la política parlamentària (fins i tot si la tercera via s'allunya de l'atenció a la classe). Això no succeeix amb les altres categories. Hi ha alguns exemples de partits de dones o de partits basats en l'ètnia, encara que no se solen veure a Europa. No hi ha exemples de partits que es basin en l'orientació sexual.

També hi ha diferències importants relatives a fins a quin punt les categories socials estan institucionalitzades, fins a quin punt les institucions polítiques rellevants i reconegudes s'han conformat per tractar les desigualtats que hi estan relacionades. La classe té un nivell elevat de representació institucionalitzada a Europa, ja que és una dimensió de desigualtat políticament reconeguda (perquè aquesta classe està representada als partits polítics, als sindicats i als sistemes corporatius), mentre que la raça/ètnia està començant a aconseguir una certa representació, encara que limitada. El gènere està molt més institucionalitzat, no només pel que fa a la burocràcia (departaments d'igualtat d'oportunitats), sinó també dins dels governs (els ministeris per a la igualtat de gènere). L'orientació sexual està molt poc institucionalitzada com una categoria de desigualtat.

QUADRE 2. Comparació de les activitats polítiques i de les polítiques vinculades a quatre categories socials

Representació de les categories socials quant a:	Gènere	Raça o ètnia	Orientació sexual	Classe
Divisió política	Moviment social	Moviment social	Moviment social	Partits
Mecanismes institucionals	Molts	En augment	Pocs	Molts
Objectius	Igualtat, diferència i desconstrucció: objectius múltiples	Igualtat; l'assimilació davant del multiculturalisme és un tema rellevant	Igualtat, diferència i desconstrucció: objectius múltiples	Acceptació de la supressió de la diferència de classes com a objectiu
Demandes	Redistribució i reconeixement	Redistribució i reconeixement	Reconeixement	Redistribució
Estratègies polítiques	Lluita per la igualtat de tracte, l'acció positiva i la transversalització	Lluita per la igualtat de tracte, l'acció positiva i la transversalització	Lluita per la igualtat de tracte	Redistribució, certa acció positiva

A més, veiem diferències en la presentació i en l'acceptació comuna dels objectius polítics relacionats amb aquestes desigualtats. En l'àmbit dels moviments polítics, es poden identificar múltiples objectius per a l'orientació sexual i el gènere. De vegades, la igualtat és l'objectiu propugnat, de vegades ho és la diferència, i d'altres vegades l'objectiu sembla la desconstrucció de les categories. Com a resultat, es produeix una àmplia varietat d'objectius: els matrimonis del mateix sexe o les quotes polítiques (formes d'inclusió), l'ampliació dels permisos per maternitat (formes d'inversió) i el pensament *queer* (desplaçament), de manera que aquestes diferències polítiques condueixen sovint a debats controvertits dins dels respectius moviments. Per a les categories de raça/ètnia i classe és diferent. Mentre que la supressió de les diferències de classe és un fi polític respectat, encara que no tothom hi estigui d'acord, el problema de si l'objectiu de la igualtat en relació amb la raça/ètnia hauria de ser l'assimilació, la integració o el multiculturalisme continua causant debats encesos.

Les lluites i les demandes principals també difereixen. La lluita principal per l'orientació sexual és el reconeixement i la igualtat de tracte (ampliant la institució del matrimoni), o el dret

a ser diferent (l'orgull gai). No hi ha moltes veus que denunciïn la diferència de salaris de gais i lesbianes, encara que cada vegada es fa més atenció a la qüestió de la discriminació al mercat laboral. Les reivindicacions de gènere i sobre la raça/ètnia se centren en la redistribució (igual salari, discriminació al mercat laboral) i el reconeixement (revalorant el fet de tenir cura d'altres persones o les diferències culturals).

Les estratègies polítiques actuals mostren una aproximació global al gènere amb tres enfocaments diferents, que, això no obstant, comparteixen un mateix punt central quant a la igualtat de tracte i una estratègia d'inclusió en relació amb l'orientació sexual. Quant a classe i raça/ètnia, també es donen alguns casos d'acció positiva. Les demandes en pro de la transversalització de la diversitat paral·leles a la transversalització de gènere són molt recents i sembla que estan lligades principalment a la raça/ètnia (i a categories que no s'han tingut en compte aquí, com per exemple l'edat i la discapacitat).

Si tinguéssim més taules que comparessin altres categories socials vinculades a les desigualtats, probablement mostrarien patrons similars. Sense treure importància a les similituds que s'han trobat, espero que els dos quadres presentats il·lustrin el que vull expressar, és a dir, que les diferents desigualtats són diferents perquè estan emmarcades com a problemes polítics rellevants de maneres molt diferents.

Això afecta i hauria d'afectar la manera com es creen les estratègies polítiques per tractar-les. Si es comparessin altres categories socials o s'escollissin altres dimensions, també es veurien diferències. Considerem la dimensió d'elecció: podem decidir si ens fem catòlics o islàmics demà mateix, o aprendre i parlar un idioma, però no podem decidir entre ser joves o no ser-ho. Una altra dimensió és la visibilitat i l'atribució enfront de la identificació: podem ocultar la nostra sexualitat o la nostra riquesa fins a cert punt, però és molt més difícil amagar la pobresa o l'idioma. Una altra dimensió més és la probabilitat i la possibilitat d'un canvi d'identitat i d'estatus en relació amb les desigualtats: tots alguna vegada hem estat joves i (esperem que) arribarem a la vellesa; tothom pot arribar a tenir una discapacitat i algunes persones la tindran, però molt poques canviaran de sexe (encara que cada vegada es faci més) o d'ètnia. Això també demostra que aquestes categories socials poden ser inestables i discutibles: allò que compta com a raça o ètnia en contextos específics o allò que compta com a joventut o vellesa s'entrecreu amb el poder de moltes maneres.

La conclusió general pot ser que sembla que hi hagi una àmplia gamma de dimensions, que diferencien entre categories socials desiguals. Sembla aconsellable basar les estratègies de les polítiques no únicament en la similitud, sinó també en els trets distintius de les desigualtats. És més, aquestes desigualtats no són independents, ja que hi ha moltes interseccions històriques, polítiques, socials i culturals. En el pròxim punt tractaré sobre aquestes interseccions i com ocupar-se'n.

Interseccionalitat i transversalització

En la primera part d'aquest article he presentat la idea que la transversalització pot ser desenvolupada com una estratègia que tracta les desigualtats múltiples en l'àmbit de les estructures i institucions (a l'esfera pública i privada, a les organitzacions estatals i les organitzades com a estats). Això significaria abordar el sexisme, el racisme, l'explotació de classe, l'homofòbia, la discriminació per raó de l'edat, etc., en els processos d'elaboració de les polítiques i en les polítiques públiques. El fet que les desigualtats siguin diferents significa que la transversalització de la diversitat no pot ser una simple adaptació del que és actualment la transversalització de gènere. Independentment de l'opinió que es tingui sobre les llistes, la formació, l'avaluació de l'impacte o les reunions de persones expertes, es necessita tant una clara conceptualització de com funciona la interseccionalitat i una teoria de les dinàmiques de poder d'una desigualtat específica, com una opció per aconseguir una finalitat política clara. A més, el fet que les desigualtats múltiples no siguin independents significa que aquesta transversalització de la diversitat no pot ser una simple extrapolació d'allò que és la transversalització de gènere. Si la interseccionalitat es troba a les estratègies contra les desigualtats, no es necessitaran únicament mètodes més globals i analítics, a part de nous mètodes d'educació i formació, sinó que també caldrà repensar el procés consultiu. Un mètode que se sol utilitzar per ocupar-se de les desigualtats múltiples és demanar opinions o ajuda a diferents grups que representin els diferents eixos de la desigualtat. És així com cal ocupar-se de la interseccionalitat? Com s'haurien de conceptualitzar aleshores les pràctiques de la transversalització en relació amb altres desigualtats estructurals?

Sembla que hi ha dues possibilitats. La primera és començar on hi hagi regulació sobre el tema i experiència en la transversalització de gènere. L'avantatge obvi és que ja hi ha algunes infraestructures, rutines, mètodes i eines disponibles. Ampliar la transversalització de gènere perquè abraci tant la interseccionalitat estructural com la política en els processos actuals de la transversalització de gènere i revisar les diferents eines utilitzades perquè no estiguin esbiaixades per un sol eix de la desigualtat i puguin suportar la complexitat de la interconnexió, pot contribuir de manera positiva a una major qualitat de transversalització de gènere. Sóc plenament conscient dels problemes que això pot comportar en relació amb els recursos, la competència i la visibilitat tant per al gènere com per a altres eixos de la desigualtat.

L'altra opció és començar a desenvolupar una transversalització (o una igualtat) integral com la transversalització de la raça/ètnia, la transversalització de la sexualitat, etc. Això facilitaria que es fes total atenció a les dinàmiques de poder que són importants en cada cas específic, però tenint en compte la manca de coneixement sobre la interseccionalitat es necessitaria en algun moment un procés de transformació similar al descrit anteriorment per a la transversalització de gènere. És més, en els dos casos caldria

superar la debilitat que mostra la teoria interseccional enfront de l'anàlisi de les estructures.

Escollir entre aquestes dues opcions va més enllà dels objectius d'aquest article. Totes dues són igualment vàlides i necessàries, i per això és pràctic i estratègic començar des de dues posicions. En un món on les polítiques d'igualtat de gènere de vegades són racistes i classistes, en què les polítiques antiracistes solen oblidar el gènere i les polítiques d'identitat són presents en totes les polítiques d'igualtat, una acció simultània podria suposar teòricament una superposició i un doble treball, però en la pràctica conduiria al progrés a tot arreu.

Estratègies per tractar les desigualtats diferenciades

En els punts previs d'aquest article s'ha posat en relleu que una estratègia de polítiques antidiscriminatòries, com ara la presentada en el Llibre verd de la Unió Europea, no s'ocupa dels mecanismes estructurals o del paper de l'Estat i l'àmbit privat. En lloc d'això, ignora la dimensió política de les finalitats de la igualtat. A més, en l'article s'ha analitzat la presentació que fa el Llibre verd de la discriminació múltiple basada en una suposició incorrecta tant de la igualtat o l'equivalència de les categories socials en relació amb les desigualtats com dels mecanismes i processos que les constitueixen.

Centra l'atenció en les similituds i s'obvien el caràcter diferenciat i les dinàmiques diferenciades de les desigualtats. Després d'haver destacat el paper de la interseccionalitat estructural i política, en aquesta secció presentaré, a tall de conclusió, alguns punts de partida per aconseguir una estratègia més prometedora per tractar les desigualtats diferenciades.

L'estratègia hauria de començar amb les propostes següents:

- Es poden trobar desigualtats tant en l'àmbit públic com en l'àmbit privat. Es reprodueixen a través de les identitats, el comportament, les interaccions, les normes i els símbols, les organitzacions i les institucions, incloent-hi els estats i institucions similars.
- Les desigualtats no són iguals; les categories socials estan connectades amb les desigualtats de diverses maneres.
- Les desigualtats constitueixen un problema dinàmic i es poden ubicar a diverses estructures específiques, s'experimenten de manera diferent i poden (re)produir-se de diverses maneres.
- Les desigualtats no són independents, sinó profundament interconnectades; potser interdependents.

- El que s'hauria de fer respecte a les desigualtats es pot valorar políticament de maneres oposades (eliminar les diferències o valorar la diversitat).
- Sempre hi haurà lluites de poder entre les diverses desigualtats, això és part de la interseccionalitat.
- Cal abordar i preveure aquestes lluites hegemòniques equilibrant amb cura els recursos i la institucionalització, i organitzant entorns públics o institucions per a aquestes lluites.

Com he dit abans, aquestes proposicions requereixen alguna cosa semblant a la transversalització de la diversitat o a la transversalització de la (des)igualtat. És més, posen de manifest la necessitat d'un procés continu de lluita sobre la implantació d'aquesta estratègia. La conclusió del Llibre verd de promoure la creació d'organismes d'igualtat únics que s'ocupin de totes les classes de discriminació cobertes en les directives com alguna cosa positiva, sembla massa precipitada i bastant desinformada. Encara que el mètode d'ocupar-se de les desigualtats múltiples demanant opinions o ajuda a diferents grups que siguin cadascun representatius d'un eix de la desigualtat en alguns dels Estats membres pot aparèixer, les proposicions que es presenten passen per alt el problema de les aproximacions de les polítiques d'identitat a la transversalització. Aquestes aproximacions corren el perill d'ignorar les diferències en els objectius polítics, perquè sembla que combinen la identitat i la posició social amb l'opinió i la posició política. A més, gairebé no fan atenció a les lluites de poder existents dins d'aquestes organitzacions, i per tant fan que aquestes lluites no es percebin del tot i que siguin perilloses per a la democràcia.

En aquest article es mostra que les estratègies per abordar les desigualtats diferenciades a l'àmbit estructural no poden ser iguals, i que les polítiques antidiscriminatòries són insuficients. El que es necessita no és únicament el desenvolupament d'una metodologia i unes eines complexes basades en la teoria de la interseccionalitat, a més d'un increment dels recursos, sinó també tornar a pensar en la representació i la participació de la ciutadania en una era de polítiques de postidentitat, la necessitat d'una lluita, un debat, una deliberació i una articulació política organitzada i continuada.

Bibliografia

- ADIB, A.; Y. GUERRIER. «The Interlocking of Gender with Nationality, Race, Ethnicity and Class: the Narratives of Women in Hotel Work». *Gender, Work and Organization*, 10 (4) (2003), p. 413-432.
- ANTHIAS, F. «Evaluating "Diaspora": Beyond Ethnicity?». *Sociology —the Journal of the British Sociological Association*, 32 (3) (1998), p. 557-580.

- BACCHI, C. *Women, Policy and Politics. The Construction of Policy Problems*. Londres: Sage, 1999.
- BEISEL, N.; T. KAY, «Abortion, Race and Gender in Nineteenth-century America». *American Sociological Review*, 69 (4) (2004), p. 498-518.
- BELKHIR, Jean Ait Amber. *Race, Gender and Class Bibliography*. American Sociological Association. <<http://www.asanet.org/sections/rgcbiblio.html>> [Consulta: 6 agost 2005]
- BRAH, A.; A. PHOENIX. «Ain't I a Woman? Revisiting Intersectionality». *Journal of International Women's Studies*, 5 (3) (2004), p. 75-87.
- BRAH, A. «Global Mobilities, Local Predicaments: Globalization and the Critical Imagination». *Feminist Review*, 70 (2002), p. 30-45.
- BREWER, R. M.; C. A. CONRAD; M. C. KING. «The Complexities and Potential of Theorizing Gender, Caste, Race and Class». *Feminist Economics*, 8 (2) (2002), p. 3-17.
- BROWNE, I.; J. MISRA. «The Intersection of Gender and Race in the Labor Market». *Annual Review of Sociology*, 29 (2003), p. 487-513.
- COLLINS, P. H. *Fighting Words: Black Women and the Search for Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- COMBAHEE RIVER COLLECTIVE. «A Black Feminist Statement». A: Nicholson, L. [ed.]. *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Nova York: Routledge, 1997.
- Comissió europea. *Igualdad y no discriminación en la Unión Europea ampliada. Libro verde*. Luxemburg: Oficina de Publicacions oficial de la Comunitat Europea, 2004.
- CRENSHAW, K. W. «Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color». A: Albertson Fineman, M.; Mykitiuk R. [ed.]. *The Public Nature of Private Violence*. Nova York: Routledge, 1994, p. 93-118.
- CRENSHAW, K. W. «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine». *Feminist Theory and Antiracist Politics. University of Chicago Legal Forum*, 1989, p. 139-167.
- CROWLEY, N. «Building an Equality Strategic Framework at EU Level». *Equality News*. 2004, p. 12-13.
- GAMSON, J.; D. MOON. «The Sociology of Sexualities: Queer and Beyond». *Annual Review of Sociology*, 30 (2004), p. 47-64.
- LAMP, F. *Diversity Mainstreaming. Presentació de Powerpoint Tagung «Herausforderung Vielfalt»*. 16-17 de maig de 2003, Bad Segeberg. <<http://www.difference-troubles.de/tagung/pdf/behrens.ppt>> [Consulta: 22 febrer 2005]
- LOBBY DE DONES EUROPEU. «Resposta del Lobby de Dones Europeu al Llibre verd de la Comissió Europea». <<http://www.womenlobby.org/poslist.asp?LangName=English&tod=104438>> [Consulta: 9 setembre 2004]
- MOUFFE, C. *The Democratic Paradox*. Londres: Verso, 2000.

PATEL, P. *Notes on Gender and Racial Discrimination*. 2001.

<http://www.euowrc.org/13_institutions/5.un/un-en/12.un_en.htm> [Consulta: 22 febrer 2005]

Plataforma d'ONG Europees. *Social Platform's Response to the Green Paper on Equality and Non-Discrimination in an enlarged European Union*, agost de 2004. <http://www.socialplatform.org/module/FileLib/SPResponseGreenPaper1.doc> [Consulta: 19 abril 2005]

«Proclamació solemne de la Carta de Drets Fonamentals de la Unió Europea del Parlament Europeu, de la Comissió i del Consell del dia 7 de desembre de 2000» OJ 2000 C346/1.

RISMAN, B. J. «Gender as a Social Structure — Theory Wrestling with Activism». *Gender & Society* 18 (4) (2004), p. 429-450.

SCHIPPERS, M. «The Social Organization of Sexuality and Gender in Alternative Hard Rock —An Analysis of Intersectionality». *Gender & Society* 14 (6) (2000), p. 747-764.

SHAW, J. *Mainstreaming Equality in European Union Law and Policy Making*. Brussel·les: ENAR, 2004.

SQUIRES, J. *Equality and Diversity: A New Equality Framework for Britain? Paper preparat per l'Escola de Política Pública*. Londres: UCL, 2003.

SQUIRES, J. *Gender in Political Theory*. Cambridge: Polity Press, 1999.

VERLOO, M. *Mainstreaming Gender Equality in Europe. A Critical Frame Analysis Approach*, a «Differences in the Framing of Gender Inequality as a Policy Problem Across Europe». A: Verloo, M.; Pantelidou Maloutas, M. [ed.]. *The Greek Review of Social Research*, 118. [Edició especial] [Pròxima aparició: 2006]

VERLOO, M. *Another Velvet Revolution. Gender Mainstreaming and the Politics of Implementation*. I WM Working Paper 5/2001, 2001

WALBY, S. *Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. Paper en l'àmbit dels seminaris d'ESRC sobre transversalització de gènere a Leeds i a Londres, 2003-2004*.

WEKKER, G. «Still Crazy After all Those Years... Feminism for the New Millenium». *European Journal of Women's Studies*, 11 (4) (2004), p. 487-500.

YUVAL-DAVIS, N.; Anthias, FLOYA [et al.]. «Secure Borders and Safe Haven and the Gendered Politics of Belonging: Beyond Social Cohesion». *Ethnic and Racial Studies* 28 (3) (2005), p. 513-535.